

УДК 2(477) 18/19 І. Я. Франко

І. С. Захара,
кандидат філософських наук, професор Львівського національного університету ім. Івана Франка

РЕЛІГІЙНІСТЬ У ЖИТТІ І ТВОРЧОСТІ ІВАНА ФРАНКА

У статті розглядається ставлення Івана Франка до релігії та його відображення у художній творчості. Відзначено, що І. Я. Франко був віруючою людиною. І хоча у його творах зустрічається релігійне вільнодумство, пов'язане з впливом ідей позитивізму, загалом мислитель надавав великого значення релігійності у житті суспільства.

Ключові слова: релігія, міфологія, філософія, світогляд, художня творчість.

Религиозность в жизни и творчестве Ивана Франко

В статье рассматривается отношение Ивана Франко к религии и ее отражение в художественном творчестве. Отмечается, что И. Я. Франко был верующим. И хотя в его произведениях заметно религиозное вольнодумство, связанное с влиянием идей позитивизма, в общем, мыслитель говорит о большом значении религии в жизни общества.

Ключевые слова: религия, мифология, философия, мировоззрение, художественное творчество.

Religion Ivan Franco s life and creative work

The essay reveals I. Franco s comprehension of religion and its depiction in his writings. The fact of I. Franco s being a faithful man is pointed out. Though some religious liberties do occasionally occur in his works, which is caused by his being influenced by the ideas of positivism, generally I. Franco highly evaluated the importance of religion in the life of society.

Keywords: religion, mythology, philosophy, outlook, creative work.

Ставлення Івана Франка до релігії було висвітлено в багатьох дослідженнях, однаке ця проблема ще не отримала належного вирішення. Вона і надалі привертає увагу дослідників його творчості. В останній час з'явилась низка публікацій, присвячених релігійності І. Я. Франка та її відображенню в його наукових, публіцистичних та художніх творах. Про ставлення Івана Франка до релігії писали Лариса Бондар [1], Ярослав Мельник [5–6], Андрій Пашук [7], Назар

Горбач [3]. Разом з тим багато питань щодо релігійності І. Франка вимагають уточнень чи перегляду.

Сучасні українські релігійні дослідники і церковні діячі, зокрема о. др. Іван Музичка, архієпископ і митрополит Ігор Возняк переконливо довели, що Франко і більшість галичан був глибоко віруючою людиною. Розмисли отця І. Музички про релігійність І. Франка опублікувала газета Львівського університету “Каменяр” за червень 2006 р. У цій статті о. Іван пише, зокрема, що Франко був шляхетною духовною людиною, пройшов великий і твердий шлях свого виховання і науки, був праведною людиною селянського походження з широкою українською душею і характером, в якій не було ґрунту для дикого атеїзму. Франко був живим і творчим християнином. Вистачило б запитувати слова самого Франка про його віру в Бога, які сказав він щиро на питання добрих його приятелів: “Ой люди, люди, ви мене не розумієте й це найбільше болить... Я вірив і вірю в Бога не так як ви всі. Прикладів на це можна навести дуже багато. Франко молився. Мандруючи часами, він звичайно в селах хотів зайти до церкви, яка була зачинена. Франко клякав на сходах до входу на церковне подвір’я і молився”. Аналогічні думки про релігійність Франка висловлює і митрополит Ігор Возняк на сайті УГКЦ.

Разом з тим у поетичній творчості Івана Франка, особливо ранній, подибуємо висловлювання, які можуть викликати в пересічного читача сумнів у його релігійності. В радянському франкознавстві Франка дуже часто представляли як атеїста. При цьому, як правило, цитувався його хрестоматійний вірш “Товаришам із тюрми”, де особливо виділяються такі рядки:

Ми ступаєм до бою нового
Не за царство тиранів царів,
Не за церков, попів, ані бога,
Ні за панство неситих панів.

Не моліться вже більше до бога:
“Най явиться нам царство твоє!”
Бо молитва – слаба там підмога,
Де лиш розум і труд у пригоді стає.

Не від Бога те царство нам спаде,
Не святі його з неба знесуть,
Але власний наш розум посяде,
Сильна воля і спільний наш труд”.

Звичайно, не поверхнєве сприймання цих рядків могло б образити релігійні почуття віруючих, а атеїстів переконати, що у міркуваннях Франка були такі вигідні для них висловлювання. Але й ці рядки можна інтерпретувати по іншому: адже революція, до якої закликає поет, немає нічого спільного з релігійними війнами. Боротьба провадиться за соціальне і національне визволення. Молитва може бути “слабою підмогою”, якщо вона не пов’язана із діями людини. Відомим же є біблійний вираз – “Віра без діл – мертва”. “Царство Боже на землі” відбудеться тоді, коли самі люди його збудують, адже Бог дає людині шанс, можливість вибору, вибору між добром і злом. Не Бог карає людину, а людина карає сама себе. Франко має рацію, що сам людський розум, сильна воля і спільна праця є запорукою прогресу.

Візьмемо ще один приклад. У першому “Жмутку” “Зів’ялого листя” Франка читаємо “Не боюсь ні бога, ні біса”. Ці рядочки також могли б сприйматись як “богохульні” і атеїстичні і ображали б почуття віруючих. Але наступний рядок звучить так “Маю серця гіпотечу чисту”. Тут йдеться очевидно про те, що людям з чистою совістю і чистим серцем немає чого боятися Бога. Навіть у євангельських блаженствах зустрічаємо вираз: “Блаженні чисті серцем, бо вони Бога побачать”. Філософський аналіз “Зів’ялого листя” добре поданий проф. Л. Т. Сенником [8, с. 38–49], тому детальніше не будемо на цьому зупинятися. Один з поетичних творів, на який можуть посилатися ті, хто приписує Франкові атеїзм, є сонет “Сікстинська мадонна”. У ньому поет описує своє враження від споглядання архітвору Рафаеля. На початку сонета Франко пише, що тільки безбожник може говорити, що це не образ Матері Божої, але далі йдуть на перший погляд богохульні рядки, які мали б засвідчити, що Франко ніколи не вірив в Бога:

“Ба я, що в небесах не міг найти
Богів, перед тобою клонюсь тоже.
О бозі, духах мож ся сумнівами
І небо й пекло казкою вважати,
Та ти й краса твоя – не казка, ні!
І час прийде, коли весь світ покине
Богів і духів, лиш тебе, богине,
Чтить буде вічно – тут, на полотні”.

Дехто з дослідників творчості Франка, та й навіть такий авторитетний “релігійний вільнодумець” Гавриїл Костельник, зробили висновок, що “Франко – атеїст повний і заклятий”. Вдумлива інтерпретація цього твору може зняти це костельниківське тавро із Франка. Адже з самого початку сонета мова йде про сприймання Мадонни і безбожником і ві-

ним. Та й пізніші рядки побудовані на певних контрастах між богошукачами і тими, хто Його має у серці. Про існування сумніву у істинності того, у що людина вірить, ми вже вели мову вище. Але навіть, якщо і сумніви існують, це ще не атеїзм. Долання сумнівів ще більше скріплює віру. А те, що буде в майбутньому, чи “покине “весь світ Богів і духів”, – це ще не реальність, а певне припущення поета. В даному уривку це швидше за все літературний прийом, для того, щоб підкреслити велич зображуваного Рафаелем і Франком образу Богоматері.

Безперечно, має рацію Лариса Бондар, котра, аналізуючи “Сікстинську мадонну, говорила про три джерела духовності цього твору: внутрішній світ самого Франка, мистецьке творіння Рафаеля і євангельський образ Богоматері. Власне, цей образ і є найсуттєвіше: “Це втілення краси, яка рятує світ, за Достоевським, однак не просто краси, а краси моральної досконалості. Ні одна з релігій не створила настільки величного культу матері, як християнство, у цьому один із секретів його впливу та розповсюдження в світі” [1, с. 43]. У згадуваному ж сонеті все ж головний акцент ставиться не тільки на вірі в Бога, скільки на творі, який увійшов у скарбницю світової культури і його рецепцію Франком.

Звичайно, якщо бути дуже прискіпливим і не зважати на те, що перед нами великий митець, якого можна зрозуміти і якому можна вибачити за окремі відхилення від канонічності, зрештою, навіть за його вільнодумство, то все ж можна з багато чим і не погоджуватися. Але все таки слід звертати увагу на такі обставини: це – по-перше, час, в якому жив і творив письменник. Адже тоді значної популярності набував один із напрямків філософської науки – позитивізм з його культом науки і філософією мови. А сцієнтизм, до якого таким прихильним був Франко, позначився на всіх типах світогляду, в тому числі і на релігійному. Власне, сцієнтизм був причиною того, що в окремих творах письменника з’являлись мотиви, які не були сумісні з канонічним релігійним вченням. По-друге, все таки Франко в першу чергу був письменником, а письменницька творчість може дозволяти собі окремі вільності, творчий домисел для підсилення художнього виразу твору, але це все не змінює основної суті світогляду. І, по-третє, сам Іван Франко називав себе людиною “світською і не фахівцем в галузі теології, а це останнє дозволяє шукати, знаходити, помилятися, виправляти помилки або не виправляти

Франко, як уже зазначалось, був світською людиною. Однак як митець, вчений-гуманітарій глибоко цікавився проблемами релігії і теології, і не тільки цікавився, але написав ряд праць, які мають переважно

науково-популярний характер. Про це досить виразно писала Ярослава Мельник у своїх розвідках, зокрема “Для тих, котрі інтересуються розвоєм науки теологічної в Європі. Реферати Івана Франка” [10, 238–256]. Можна назвати і інші праці такого типу, в яких Франко порушує питання історії релігії, окремі проблеми інших теологічних дисциплін.

А взагалі вся творча спадщина І. Франка засвідчує те, що і в своїх художніх, науково-популярних, у літературній критиці він намагався співвіднести свій творчий доробок з останніми результатами тодішніх наукових досліджень. Це стосується і релігійно-теологічних праць. Один з дослідників творчості Франка Богдан Завадка зауважив, що навіть в особистій бібліотеці письменника переважали сучасні Франкові дослідження з історії релігії і християнства. Б. Завадка слушно пише, що Франко у своїх працях: “... спирався на німецьких протестантських (лютеранських) авторів, які писали про Євангеліє та інші новозавітні писання, і саме через те був непослідовний у своїх міркуваннях” [4, с. 131]. Очевидно тут йдеться не стільки не про послідовність Франка у вирішенні окремих теологічних питань, скільки про те релігійне вільнодумство чи довільне поведження з релігійними текстами, яке не сприймала офіційна церква. Адже Франкові ставилось у вину те, що він в значній мірі раціоналізує те, що не піддається раціоналізації. А це і сьогодні роблять представники протестантизму, зокрема свідки Єгови.

Звичайно, Франко не писав спеціальних академічних праць з теології. Його зацікавлення релігією, теологією було пов’язане з його літературною працею. В історії релігійних вчень, у Святому Письмі він знаходив своїх літературних персонажів, осучаснював їх, пов’язував з ними ідеали добра, краси і знання. Можливо, із цим пов’язане Франкове вільнодумство, його творчий порив і мистецька незалежність.

Окрім того ми б чогось не домовили з того, що стосується його наукових, високопрофесійних пошуків в царині релігії і духовності, коли б не згадали Франкову працю над апокрифами чи порівняльний досвід біблійних тем, про які так виразно і переконливо писала Ярослава Мельник [6]. У них Франко виступає як блискучий апокрифолог, компаративіст, бібліст. Мабуть не буду перебільшенням назвати Франка і професійним вченим-теологом у цій галузі. Своєю працею мислитель надав наступним поколінням вчених багатющий матеріал для дослідження історії духовності та її відображення в українській літературі. Герменевтичний метод дозволить виокремити із усієї творчості Франка і теологічні проблеми, які стосуються і різних теологічних дисциплін, зокрема креатології, христології, пневматології тощо.

Якщо ж вести мову про світогляд Івана Франка, то перш за все слід сказати, що є цей системний світогляд є надзвичайно широким. В історії європейської культури є не досить багато мислителів, у яких досить чітко і яскраво проявляється така інтегративна цілісність знання і цінностей. В Античності – це Фалес, Демокрит, Аристотель Платон, у Середні віки Альберт Великий, Тома Аквінський, Роджер Бекон, Франциск Суарец в добу Відродження Леонардо да Вінчі, Микола Кузанський, у німецькій класичній філософії Гете, Кант і Гегель. В українській філософії Тарас Шевченко та Іван Франко. Франко отримав вищу гуманітарну освіту. Його навчання у Дрогобицькій гімназії, Львівському, Чернівецькому, Віденському університетах значно розширило його світогляд. Якщо оглянути і проаналізувати його творчість (одне п'ятидесятитомне видання його творів чого варте), то можна зробити цілком правильний висновок, що практично всі рівні, види, типи світогляду знайшли своє місце у його літературній, науково-популярній спадщині. Богдан Тихолоз називає Франка *Doctor universalis* [9, с. 58–71]. Так у середньовіччі за універсальність філософсько-теологічних поглядів називали попередника святого Томи. Користуючись культурно-філософським інструментарієм Середніх віків, Франка можна назвати як Тому *Doctor angelicus*, бо отримав він великий таланти від Бога і гідну подиву працездатність. Тома з Аквіну зумів поєднати здавалося б непокладане науку і релігію, віру і знання. Франкові також вдалося поєднати всі типи світогляду для реалізації своїх творчих задумів і планів. Франка можна назвати ще *Doctor subtilis* так як називали Дунса Скотта, Слово *subtilis* перекладається як витончений, тобто людина, яка бореться за ясність, чіткість і зрозумілість думки. Дунс Скотт як і пізніше Іван Франко розглядав релігійний і філософський світогляд як цілком різні, самостійні, самодостатні типи світогляду. Слово у Скотта і Франка “важило много”. Може скластися враження, що ми дещо перебільшуємо, нагороджуючи Франка всіма докторськими титулами, якими володіли мислителі середніх віків, які дійсно доклали багато зусиль, щоби філософія і культура їхнього часу розвивалася. Однак це не є перебільшенням, а швидше віддання данини шані Великому Українцю. До Франка можна застосувати ще два титули, котрими володіли у свій час Роджер Бекон і Франциск Суарец. Першого називали *Doctor mirabilis* – гідний пошани і подиву, швидше подиву за те, що він мав широкий світогляд, добре знав стародавні мови, проявляв великий інтерес до розвитку сучасної йому науки і намагався гармоніювати знання і віру. Він був переконаний, що справжня релігійність не мислима без співвіднесення

її із світським знанням. Франциска Суареца називали *Doctor eximius* – незвичайний, надзвичайний, особливі ший. Життя цього мислителя-схоласта припадає на вже нову епоху – Ренесанс. Його заслугою в царині теології, філософії і права є те, що він зумів поєднати традиції і новаторство. Його творчість була високо пошанована навіть тими мислителями доби Відродження та Нового часу, які не мали жодного відношення до теологічних дисциплін, зокрема Гуго Гроцій, Френсіс Бекон, Рене Декарт, Готфрід Ляйбніц. Зате представники єзуїтської теологічної науки ставилися до Суареца з осторогою. Вся творча спадщина, що стосується метафізики, психології, теології і права дала законні підстави називати цього мислителя “незвичайним доктором”. Гідна подиву працездатність і результативність духовної спадщини Івана Франка дає нам підстави називати Івана Франка незвичайним, надзвичайним, особливим доктором.

Якщо ж ми говоримо про світогляд Івана Франка, то все ж можемо поставити собі питання, які типи світогляду письменник найбільше цінував, і які типи світогляду знайшли своє відображення у його творчості. Отже, його творчість яскраво засвідчує, що фактично всі види, типи, рівні світогляду мають місце у його поезії, прозі, науково-популярній літературі, однак чи не найбільшої ваги мислитель надавав двом типам світогляду – художньому і науковому. Світогляд будь-якої людини визначає її заняття, фах, споріднена праця. Практично у всіх енциклопедіях, довідковій літературі Франко подається в першу чергу як письменник, вчений, суспільно-політичний діяч. Отже, в першу чергу ми говоримо про людину з великим мистецьким хистом, тобто про людину, для якої мистецький світогляд відігравав вирішальну роль. З другого боку – Франка цілком справедливо зараховують до досить таки авторитетних вчених у галузі гуманітарних наук. Власне висока обізнаність Франка у галузі суспільних наук не могла не позначитись на його творчості. Мабуть його високої вартості художня література завдячує його постійним науковим пошукам. Не випадково і цілком справедливо Богдан Тихолоз називає Франка це й *Poeta doctus* – вченим поетом. Ця вченість якраз і дозволила Франкові стати на європейський і світовий рівень красного письменства. Будучи особистістю творчою письменник зумів скористатися надбанням фактично всіх історико-культурних епох. І не випадково його творчість, творча спадщина викликає значний інтерес не тільки літературознавців, але і представників інших гуманітарних наук. У зв'язку з цим можна виділити головню три історичні типи світогляду, яким дуже рельєфно користувався Іван Франко – це міфологічний, релігійний і філософ-

ський, адже два попередні типи світогляду якраз не заперечують, але заховують їх.

Отже, мова йде про міфологічний світогляд, релігійний світогляд, Може скластися враження, що ці типи складають висхідну лінію, яка зображає сам розвиток світогляду. Така логіка приводить до висновку, що міфологічний світогляд з’являється на ранніх стадіях суспільного розвитку, пізніше він плавно переходить у релігійний і, врешті решт, права громадянства буквально дотримуватись такої думки, то стає незрозумілим, чому навіть у ХХІ ст. є люди, котрим близькими є не тільки філософський, але і міфологічний, і, тим більше, релігійний світогляд. Мабуть справа в тому, що ці типи світогляду не зникли безслідно, а справно виконують свою роль у справі плекання духовності. Міфологічний світогляд може виступати як певна утопія чи фантазія і це особливо це дається взнаки в художній творчості. У творах багатьох письменників, поетів, художників виразно прослідковуються рецидиви міфологічного світогляду, немає жодного філософа, у творчості якого так чи інакше не обговорювалися релігійні проблеми. Не становить винятку і спадщина Івана Франка, у творчості якого якраз і рельєфно проглядаються всі ці три типи світогляду. Вони служать не тільки підсиленню художнього виразу творів, але виконують і інші функції, про що скажемо нижче. До міфопоетичних образів письменник звертався постійно протягом усієї художньої творчості. І. Франко звертає увагу на цей світогляд і в своїх окремих працях, що мають публіцистичний чи науково-популярний характер.

Міфологізм Івана Франка йде в парі з романтизмом. Адже романтики виступали за свободу творчості, право кожного вірити в те, у що він вірить, бути щасливим на свій лад. Їхньою стихією стала поезія, афоризм, буяння думки, сміх та іронія. Природа для романтиків стала не результатом уявлень, а абсолютною реальністю, об’єктом поклоніння, а мистецтво і поезія стали засобами проникнення в таємниці природи без порушення її первозданної гармонії. Об’єднуючим началом для романтиків постає культура як продукт діяльності людей і водночас стимул тієї діяльності. Своє вираження вона знаходить у народній творчості, де народ є носієм і творцем культури. З розвитком культури пов’язується і мова. Мовою людства постає поезія. Звідси вимога дослідження, рідної мови, народної творчості, народного життя, що виражає “душу народу”, вивчення фольклору, міфології. Зі зверненням до суб’єкта їх творення народу, “народної душі” як носіїв над індивідуальних смислів і значень. Якщо до цього часу народ розглядався абстрактною одиницею, що за спільності побутової культури й мови

все ж не міг претендувати на роль суб'єкта історичного процесу, то завдяки романтикам він став суб'єктом культури. Цим самим романтизм відіграв важливу роль у розвитку національної самосвідомості.

І хоча поет у своєму “Зів'ялому листі” заявляє, що “Я не романтик. Міфологічний дим. Давно розвіявся із голови мені” (2, 171), він був уражений романтизмом свого часу. Зрештою, справжній митець не може бути не романтиком. Цей вислів стосується швидше певних умов, часу, настрою, спробою наголосити на реалістичності своїх поглядів і переконань. В душі він завжди залишався непоправним романтиком. В романтизмі Франко виділяв його соціальний аспект, здатність давати об'єктивний образ дійсності. Заперечуючи поширене трактування романтизму як чогось фантастичного, ірреального, вчений твердив, що романтики виражали ідеали своєї епохи, мрії і прагнення сучасників, виходили з реально існуючої дійсності. У творах визначних європейських романтиків Ф. Шіллера, Й.-В. Гете, та й у Т. Шевченка узагальнення дійсності даються не тільки в формах самого життя, а й образах умовно-фантастичних (перемішання світу реального з міфічним і надсмысловим). Такий спосіб вираження був “загальною потребою людського духу, втомленого сухим раціоналізмом і скептицизмом XVIII віку” (31, 502, 504).

Франків Мойсей – це також вічна боротьбу сумніву і віри, але сумніву подоланого, переможеного, це – твір, пройнятий високою вірою у революційний геній народу. Якщо Єгова – ідеал стародавнього пророка, потенційна сила душі Мойсея, його віра в народ, осяяні надією вершини людського духу, на які підноситься вождь народу, то Азазель – темний демон пустині, який проповідує спрощенство і фаталізм, насаджує скепсис і песимізм. Вічну тему – тему вождя і народних мас І. Франко підніс до широких філософсько-політичних узагальнень у загальнолюдському і глибоко національному плані. Одним із прикладів нерелігійної міфопоетики Франка може бути його твір “Каменярі”. Тут дуже виразно проявляється емоційно-образне мислення поета, його антропоморфізація зла, яке стоїть на перешкоді людському поступу, віра у те, що каменярі, незважаючи на свою титанічну працю, збудують не собі, а нащадкам “світ новий”. У цьому вірші Франко виступає як своєрідний міфотворець. Але його міф оптимістичний, реальний. У свій час Г. Грабович і О. Забужко писали про Шевченка як міфотворця, осмислювали Шевченків міф України. Можна помислити і про Франківський міф України. Такий міф у Франка мав би бути життєстверджуючий. Реалістичний, такий, котрий міг би перетворити мрію у дійсність.

Разом з тим сам Франко критично ставився до міфів, котрі побутували серед простих людей – селян і робітників. Такі пережитки міфологічного світогляду гальмували суспільний прогрес. Одним із прикладів такої критики подібних міфів може бути праця Франка “По за межами можливого”. Сліпо дотримуючись відповідних міфологем, такі люди не зможуть повірити, що суспільний прогрес неможливий без відкинення первісних міфологічних уявлень про світ і все, що діється в ньому, що тільки наука і знання є найкращим ліком від старий пересудів і марновірства. “Попробуйте ви так званому хлопському розумові” витолкувати, що відьма не може літати на кочерзі, не може перекидатися в собаку, не може доїти жаб і ящірок. Він може буде притакувати вам, може буде і сам сміятися з такої віри, проте в душі буде твердо переконаний, що якби на Юрія опівночі знайшов відьму на обійстю і вдарив її батогом або уздечкою, то рано з того батога або з тої уздечки потече молоко” [2, с. 72].

Звернення І. Франка до міфічних та міфопоетичних образів викликає прагнення до філософського осмислення життєвих явищ, що властиве всій творчості письменника. Адже мислитель дбав про те, щоб підняти українську культуру на рівень європейського, світового звучання. Власне міфологічному світогляду, поезиці міфологізму судилося зіграти видатну роль.

Іван Франко добре розумів, що релігія є особливою формою суспільної свідомості, що відображає великий життєвий досвід людства, систему емоційно образних уявлень і переживань, вартостей, норм життя, моральних ідеалів. Релігія культивує такі високі гуманістичні норми як добро, любов, терпимість, співчуття, милосердя, почуття обов’язку, справедливості. Можна навести багато інших прикладів з художньої творчості Івана Франка, які яскраво ілюструють цю тезу, можна підняти і спеціальні теми релігійно-, філософського характеру теперішніх і майбутніх дослідників творчості Каменяра, але це нехай залишається справою характеру теперішніх і майбутніх дослідників творчості Каменяра.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бондар, Л. Під знаком хреста: франкознавчі студії. Збірник статей. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008.
2. Вивід прав України. – Львів : Слово, 1991. – С. 72.
3. Горбач, Н. Філософські переконання Івана Франка. – Львів : Каменяр, 2006.

4. Завадка, Б. Релігієзнавча лектура в особистій бібліотеці Івана Франка // Парадигма. Збірник наукових праць. – Випуск 3. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – С. 131.
5. Мельник, Я. Іван Франко. Благовіщення. Порівняльний досвід біблійної теми. – Львів : Вид-во УКУ, 2009. – 132 с.
6. Мельник, Я. Іван Франко й biblia arosgrha. – Львів : Вид-во УКУ, 2006. – 512 с.
7. Пашук, А. Філософський світогляд Івана Франка. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008.
8. Сенік, Любомир. Студії ліричної драми Івана Франка “Зів’яле листя”. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – С. 38–49.
9. Тихолоз, Б. С. Філософська лірика Івана Франка. Діалектика поетичної рефлексії. – Львів, 2009.
10. Українське літературознавство. Збірник наукових праць. – 2003. – Випуск 66. – С. 238–256.